

זקן ממרא כגבור המסורת - פתיחה למאמר מקיף על יחס ההלכה למתנגדים

פתגם בפי עם שהתורה "לא בשמים היא", שלא ניתנה חתוכה חתוכה אלא פנים לכאן ופנים לכאן, ושלכן הרשות ניתנה לחכמי ישראל להכריע וההלכה כמותם. ולפי זה סוברים שחכמי המסורת, ובפרט הסנהדרין הגדול, מהווים ההלכה, שהם כביכול יכולים לנצח הקב"ה וכל מה שהם אומרים הוא מסכים על ידם. ואם כן ק"ו חייבים בני אדם לשמוע להם.

אמנם, עצם ישותו של פרשת פר העלם דבר של ציבור מוכיח שרעיון זה מוטעת, שיש גבול לסמכות הסנהדרין בהלכה. "וכי כל עדת ישראל ישגו ונעלם דבר מעיני הקהל" - עיני הקהל זו הסנהדרין¹, והרי התורה מעידה שאפשר שישגו בהוראה. פרשה זו אומרת שלפעמים אין פסק הסנהדרין מתאים לרצון ה', והמשנה והגמרא מוסיפים שבמקרים אלו יש שחייבים לנהוג נגד הפסק המוטעה. "הורו ב"ד וידע אחד מהן או תלמיד וראוי להוראה שטעו... חייב (חטאת יחיד)"², והגמרא מפרש שחייב מפני "שטעה במצוה לשמוע דברי חכמים"³, כלומר, בלשון ברמב"ם, "שהיה עולה על דעתן (בטעות) שמצוה לשמוע מב"ד אע"פ שהם טועים"⁴.

אכן לכאורה חיוב זה, הלכה זו, בלתי אפשרי. הלא יש פרשה אחרת בתורה, פרשת זקן ממרא, שמעניש במיתה כל מי שעושה נגד פסק הסנהדרין. היתכן שההלכה יתחייב אדם לעשות מעשה שאותה ההלכה אומרת על אותו המעשה שהעושה חייב מיתה? מאמר זה מנסה להוכיח שיתכן. תחלה נביא מקרה שמגשים את הגישה שלנו, כלומר שבו ברור שחייב אדם להיעשות זקן ממרא. אחר נבאר שמקרים כאלו אינם צדדיים אלא שהם מגלים את היחס האמיתי בין פרשיות זקן ממרא ופר העלם דבר של ציבור, ושאי אפשר לתרץ את הסתירה הנראית בין פרשיות אלו בדרך אחרת. ולבסוף נטעון שמקרים כאלו אינם פלאים, אדרבה, הם מחוייבים לפי ההגיון להופיע בכל מערכת משפטים, ואין ההלכה יוצאת מן הכלל.

א. מקרה שבו חייב אדם להיעשות זקן ממרא

בסנהדרין פח. מובא מחלוקת על אופי המחלוקת שעליו אדם נעשה זקן ממרא. לפי רב כהנא דין זקן ממרא מוגבל למקרה שבו הוא אומר מפי סברא והרבים אומרים מפי קבלה, ולפי ר' אלעזר הוא נעשה זקן ממרא אף אם הוא אומר מפי קבלה והם אומרים מפי סברא, ולכאורה מחלוקת ר' אלעזר ור' כהנא היתה על פי סברא. והגע עצמך - מה היה קורה אם היו ר' כהנא ור' אלעזר בסנהדרין, וקרה ביניהם מחלוקת על ענין שדנו בו שניהם על פי סברא, וסברו הרבים כרב אלעזר? הרי לפי ר' אלעזר חייב ר' כהנא לשכנע עצמו לפסקו, ואם לא יעשה כן הרי הוא זקן ממרא, ור' כהנא סובר שהוא חייב לנהוג כפי דעתו! וכזה יקרה בכל מחלוקת בין רבנים שג"כ חולקים על היקפו של איסור לא תסור.

ב. מתוך ההלכות של זקן ממרא ופר העלם דבר של ציבור ברור שהיודע שב"ד טעו שחייב לנהוג נגד פסקם הוא הזקן הממרא על פי בית דין

בהשקפה ראשונה נראים ששה צירים שלארכם אפשר להבדיל בין הפרשיות. נוכיח שבאמת אי אפשר להבדיל באופן שייך לעניינו. כמובן, כדי להבדיל צריכים לומר שאין שום מקרה שבו אדם נעשה זקן ממרא שבו הוא חייב לנהוג נגד הפסק. מקרים שבהם אדם חייב לנהוג נגד הפסק, אבל אינו נעשה זקן ממרא בזה, לא מעלים ולא מורידים. מריש הוריות מוכרח שחייב אדם לנהוג כפי דעתו במקרים שעליהם מביאים פר העלם דבר של ציבור.

1. העושה

לפי משנה הוריות א:א, החייב לעשות כדעתו כשהוא יודע שב"ד טועים "אחד מהן (הסנהדרין) או תלמיד וראוי להוראה", ולפי הרמב"ם הל"מ מורים ג:ה "אין זקן ממרא חייב מיתה עד שיהא חכם זהגיע להוראה סמוך בסנהדרין". פשוט שהם הם.

2. המורים

¹ עיין הוריות ה. (מכאן ואילך כל הרישומות הסתמיים שייכים להוריות)

² ב.

³ ב.

⁴ שגגות יג:ה

פר העלם דבר של ציבור מובא על שגגת ב"ד הגדול⁵, וזקן ממרא על פי ב"ד הגדול⁶.

3. אופי ההוראה

אין חייבים פר העלם דבר של ציבור אלא על הוראה שנגמרה⁷, ופשוט שמה שנגמרה ההוראה אינו פוטר זקן ממרא.

4. אופי הטעות

פהדש"צ אינו בא אלא על טעות שעדיין נקרא הוראה, ולפי יבמות צב. זה מוציא טעות במציאות מן הכלל, ואין הוכחה על דין זקן ממרא בטעות כזו. גם אין מביאין פהדש"צ על דבר שהצדוקין מודים בו⁸. יש שרצו לומר⁹ שאין יחיד חייב לנהוג נגד ב"ד אלא אם כן הוא בטוח שטעו, או אא"כ טעו בדבר משנה, אמנם לא מצאתי זכר לחילוק זה במשנה, גמרא או ראשונים, וכן לא מצאתי זכר לשיטה שאין אדם נעשה זקן ממרא אם הוא טוען שברור לו שב"ד טעו או שהם טעו בדבר משנה. ועיין במסקנא.

5. נושא ההוראה

פהדש"צ בא על "כל דבר שחייבין על שגגתו חטאת קבועה"¹⁰, וזקן ממרא חולק על ב"ד "בדבר שזדונו כרת ושגגתו חטאת או תפילין"¹¹. שאר דיניהם שווים, ולפי כמה דיעות נלמדו זו מזו בגזרה שוה¹².

6. המעשה

לפי גמרא סנהדרין פח:, וכן פוסק הרמב"ם, זקן ממרא חייב אף אם לא הורה לאחרים אלא רק עשה כהוראתו. חבר אחד העיר לי שאפשר לתרץ ע"פ זה שהיחיד היודע שטעו ב"ד אינו רשאי לנהוג כדעתו אם גילה דעתו לפני ב"ד. תנאי זה אינו מוזכר במשנה, גמרא, או רמב"ם, אבל אפשר לומר שזה מובן מאליה ממה שיש דין זקן ממרא, ואפשר לדייק ככה ממה שפהדש"צ צריך הסכמת כל הסנהדרין. אמנם סתימת לשון הרמב"ם קשה לפירוש זה, וגם לפי זה היה אפשר לגמרא להעמיד המשנה במי שחלק על הסנהדרין אחר הוראתם¹³.

הר' י.ד. בלייך טען שאף שנכון שאין אדם חייב לשמוע לב"ד אף שהם טועים, מכל מקום אפשר לו להיות שב ועל תעשה אם אי שמיעתו במעשה יביאנו לגדר זקן ממרא. ולומר זה צריכים להניח שאי אפשר להיעשות זקן ממרא בשב ועל תעשה, וגם שאו אין מקרים שבהם אדם חייב ליהרג ולא לעבור בשב ועל תעשה או שלא תסור דוחה אף עבירות אלו. אמנם בירושלמי שבת, מובא ברי"ף ורא"ש להלכה, כתוב ששמואל שלח לרב שהרי הוא נקרא זקן ממרא במה שאינו אוכל שמן עכו"ם למרות שהצירו רבי, והרי זב בשב ועל תעשה. (ואף שאין הרמב"ם מציין ליושלמי זו בפירוש, כנראה מכאן למד שאדם נעשה

⁵ה. ר' יהודה סובר שמביאים גם על שגגת סנהדרין של שבטים, ואין הלכה כמותו.

⁶סנהדרין פז.

⁷ב.

⁸ד.

⁹עיין מאמר הר' יצחק טברסקי "סנהדרין מהווים או מבררים ההלכה?" בבית יוסף שאול ג

¹⁰רמב"ם שגגות יב.

¹¹רמב"ם ממרים ג:ה

¹²ד.

¹³כל האפשריות שהבאנו באים מדברי הרוצים לתרץ סוגיית פר העלם דבר של ציבור עם הספרי המפורסם "אפילו יאמרו לך על הימין שהוא שמאל..." ותירוץ חבירי כאן מקביל לדברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות שורש א (אך שהרמב"ן סובר שאין החכם רשאי להקל לפי דעתו בשום ענין). אמנם נ"ל שאין הרמב"ם סובר כן, אלא שלדעתו אין מקום לספרי אצל מי שראוי להוראה, וגם לא ברור מהרמב"ן מה לעשות אם לא יכלו הב"ד לסלק טענותיו אבל גם הוא אינו יכול לסלק טענותם, ועיין מהר"ץ חיות ?-?. ולפי הרמב"ן יכול מי שמצא טענה מחודשת באותו ענין לעשות כדעתו עד שיסלקנו ב"ד, ולא מצאתי בובר שבמקרה כזו יפטר מדין זקן ממרא.

זקן ממרא "בין שהיה הזקן מיקל והן מחמירין בין שהיה הוא מחמיר והן מקילין"¹⁴, ובחידושי ר' חיים הלוי והשגות חזון איש להל' יסודי התורה מסכימים שאפשר למצוא מקרים של יהרג ועל יעבור בשב ועל תעשה, כגון עמידה על גג למעלה מתינוק. ברוח מצויה שיפילו על התינוק. ומהיכא תיתי שמצות לא תסור לדחה איסור רציחה?

חבר אחר רצה לתרץ שיש מצוה לשמוע לדברי חכמים אף שהם טועים בכל ענין שאינו מביא לפהדש"צ, שפרשה זו עצמה מגביל את מצות לא תסור, ואי אפשר להתחייב קרבן בשב ועל תעשה, וזה חילוק נפלא אמנם אינו נזכר בשום מקום ואינו משמע מסתימת לשון הרמב"ם, ואם נאמר שצבור ולא ב"ד מביאים פהדש"צ, וכן פוסק הרמב"ם, לא מסתבר שהלכה זו קובעת כחו של בית דין. (ואף אין בדעה שאין נעשה זקן ממרא בהוראה לחומרא אין בו כדי ליישב, שהרי לא קשה לבנות ציורים שבהם תומרתו מביא לידי קולא, כגון הורו הם שחתיכה זו שומן, והוא סובר שחלב היא, והרי היא בא מתוך קרבן שלמים. אם הוא "מחמיר" כדבריו הרי הוא עובר על כל תלין! אבל לפי זה כל ההבחנה בין קולא לחומרא כאן צריך עיון.)

ג. היקש הגיוני שמוכיח שמקרים שבהם חייב אדם להיעשות זקן ממרא חייבים להופיע בהלכה כבר הוכיחו המדעים¹⁵ שכל מערכת הנחות חייב להיות או אי-שלם או אי-עקבי, ז"א שאו יהיו הצעות אמיתיים יוצאים מתוך המערכת שאי אפשר להוכיח אמיתותם, או יצאו הצעות שסותרים זה את זה. עצם ההוכחה הוא שבכל מערכת אפשר לבנות הצעה התפעלי כמו "הצעה זו אי אפשר להוכיח אמיתתה מתוך המערכת שלך". כמובן, אם באמת אי אפשר, ההצעה אמיתית אמנם אי אפשר להוכיח זה. ואם אפשר להוכיח אמיתתה אינה אמיתית, וזה סתירה גלויה. הוכחה זה שייך גם למערכת משפטים, אלא שבהם דנים לא על אמיתות אלא על חיוב. כלומר, לפי כל מערכת משפטים אפשר לשאול "האם אני חייב לשמוע למשפטים?", ואין להשיב ע"פ המערכת אלא ע"פ הנחה קודמת. אכן דרך כלל אין זה בעיה מפני שמערכות משפטים מודים שהם בלתי שלמים, שעצם החיוב לשמוע למשפטים אינו נמצא בתוך המערכת. וכן ההלכה מודה שאי אפשר להוכיח מתוכה שחייבים לשמוע לדבר ה', שהחכמים יכולים לפסוק נגד פשט הפסוקים, וכדומה, אלא שאלו הנחות קודמים למערכת ההלכה.

בכל זאת אפשר לבנות בהלכה ציור שבו יש סתירה בתוך המערכת בכל מקום שנמצא מחלוקת על דרכי הפסק ושני הצדדים אפשריים, שהרי אחר שמודים ששני הצדדיים אפשריים אי אפשר לתרת שאחד מהם סותר הנחה קודמת, ולכן שם שואלים שאלתינו ואין הודאת אי-שלימות. אם אנשים חולקים על עצם השאלה אם האחד חייב להודות לכנגדו, ודבריו חוקיים לפי מערכת ההוראה של ההלכה ונכללים בתוך אלו ואלו דברי אלקים חיים, אז ההלכה סוברת כשניהם אף שסותרים זה את זה, כמו שראינו לגבי מחלוקת ר' כהנא ור' אלעזר. כלומר, שניהם צודקים, אמנם למעשה אחד הומת. ואפשר להדגים כלל זה אף חוץ לדיני זקן ממרא. לפי יבמות צב. אין חיוב לשום אדם לשמוע לב"ד כשטעותם מוציא פסקם מכלל הוראה, כגון אם השמים נתקדרו עבים בצהרים והם הורו שיצא השבת. ואם כן, במקרה כזו יתחייב אדם לנהוג כדעתו ואף שהב"ד יהרגו אותו בשביל זה. ואם תאמר שאין ב"ד הורגים מי שטען שהם טעו באופן כזו שהרי הוא כמי שאומר מותר, וזה חידוש נפלא לא מצאתי רמז לו במפרשים, הגמרא שם מביא ציור שבו חולקים אמוראים אם הוא טעות כזו או לא, ומה לעשות אם הוא טוען כחד והב"ד סוברים כנגדו?

ד. מסקנא

ובאמת דברינו מובנים מאליהם כשנחקור היטב במהות הזקן ממרא. הרמב"ם מדגיש שהזקן ממרא מודה בתורה שבעל פה ואינו בכלל האפיקורסים¹⁶, וא"כ מודה במצות לא תסור, ואיך יבוא להורות כנגד הסנהדרין? מי שיעבור על לא תסור במזיד יקרא עדיין ראוי להוראה סמוך בסנהדרין ואינו אפיקורוס? אלא ודאי שכל אפשרות זקא ממרא בא רק אם הוא סובר שהוא רק עושה מה שהוא מחוייב לעשות, דהיינו או שהוא סובר שאין דין זקן ממרא שייך למה שהוא עושה וחולק אם חבריו אף בזה ואף שהוא יודע שיהרגו אותו, או שמודה ששייך דיו זקן ממרא לו וסובר שאע"פ כן הוא חייב לעשות כדעתו, וכמו שביארנו.

ולפי זה צריכים להתייחס לזקן ממרא כאל גבור בן מות טרגי ואירוני הנותן נפשו למסורת, בשביל המסורת, ועל פי המסורת.

¹⁴ממרים ד:ב - ועיין שו"ת חת"ס השמטות קצא

¹⁵See Douglas Hofstadter Gödel Escher Bach The Eternal Golden Braid

¹⁶ממרים ג:א-ד